

УДК: 94(477)"14/18":[623.1]:008

Іванюк Олег Леонідович

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID 0000-0001-6750-5423
o.ivaniuk@kubg.edu.ua

Ковальов Євген Аркадійович

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID 0000-0002-7740-4332
y.kovalov@kubg.edu.ua

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ПАМ'ЯТКИ У КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД (РАННІЙ НОВИЙ ЧАС ТА ХІХ СТ.)

Мета дослідження полягає у виявленні культурного значення міських фортифікаційних споруд на українських теренах, що належали Російській імперії. **Методологія дослідження** включає використання загальних логічних методів наукового пізнання: аналізу, синтезу, аналогії, а також спеціальних історичних дослідницьких методів: генетичного, що застосовувався для виявлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями та явищами, і порівняльного – для з'ясування загального та особливого в історичних процесах; крім того, важливим методологічним принципом дослідження є культурна контекстуалізація фортифікаційних пам'яток, себто ставлення до них як до складника міського культурного ландшафту. **Наукова новизна** статті розкривається у тому, що в ній досліджено перетворення українських фортифікаційних споруд з суто військових об'єктів на історико-культурні пам'ятки. **Висновок.** З другої половини XVIII ст. в українських землях, які перебували у складі Російської імперії, поширилася концепція «відкритого міста», звільненого від укріплень, що призвело до знищення значної частини міських фортифікаційних споруд. Проте завдяки розвитку впродовж ХІХ ст. археологічної науки фортифікаційні пам'ятки були оцінені як важлива частина культурної спадщини та складник міського культурного ландшафту, варті дослідження і збереження. Важливу роль у цій справі з кінця ХІХ ст. відігравали наукові товариства.

Ключові слова: фортифікаційні споруди, наукові товариства, охорона історико-культурної спадщини.

Іванюк Олег Леонідович, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины Киевского университета имени Бориса Гринченко; Ковалев Евгений Аркадьевич, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины Киевского университета имени Бориса Гринченко

Фортификационные сооружения в культурном контексте: украинский опыт (раннее новое время и ХІХ ст.)

Цель исследования заключается в выявлении культурного значения городских фортификационных сооружений, располагавшихся на украинских землях, принадлежавших Российской империи. **Методология исследования** включает использование общих логических методов научного познания: анализа, синтеза, аналогии, а также специальных исторических исследовательских методов: генетического, применявшегося для выявления причинно-следственных связей между событиями и явлениями, и сравнительного – для выяснения общего и особенного в исторических процессах; кроме того, важным методологическим принципом исследования является культурная контекстуализация фортификационных памятников, то есть отношение к ним как к части городского культурного ландшафта. **Научная новизна** статьи раскрывается в том, что в ней исследована трансформация украинских фортификационных сооружений из собственно военных объектов в историко-культурные памятники. **Вывод.** Со второй половины XVIII в. на Украину, входившую в состав Российской империи, распространилась концепция «открытого города», свободного от укреплений, что стало причиной уничтожения значительной части городских фортификационных сооружений. Но благодаря развитию в течение ХІХ в. археологической науки фортификационные памятники были оценены как важная часть исторического наследия и элемент городского культурного ландшафта, достойный изучения и сохранения. Важную роль в этом деле с конца ХІХ в. играли научные общества.

Ключевые слова: фортификационные сооружения, научные общества, охрана историко-культурного наследия.

Ivaniuk Oleh, PhD, Borys Grinchenko Kyiv University, Faculty of History and Philosophy, Chair of Ukrainian History, Docent; Kovalov Yevhen, PhD, Borys Grinchenko Kyiv University, Faculty of History and Philosophy, Chair of Ukrainian History, Docent

Fortification monuments in the cultural context – Ukrainian experience (early modern times and the 19th century)

The purpose of the article is to identify the cultural significance of urban fortification structures located on Ukrainian lands belonging to the Russian Empire. **The methodology** of the study includes the use of general logical methods of scientific knowledge: analysis, synthesis, analogy, as well as special historical research methods: genetic, used to identify the causes and consequences of events, and comparative – to clarify the general and particular in historical processes; In addition, an important methodological principle of research is the cultural contextualization of fortification monuments, which means treating them as part of the urban cultural landscape. Scientific novelty. **The scientific**

novelty of the article is in the study of the transformation of Ukrainian fortifications from military objects into historical and cultural monuments. **Conclusion.** From the second half of the 18th century, the concept of an "open city" free from fortifications spread to Ukraine, which was part of the Russian Empire. This caused the destruction of a significant part of urban fortifications. But thanks to the development during the 19th century archaeological science fortification monuments were assessed as an important part of the historical heritage and an element of the urban cultural landscape, worthy of study and preservation. An important role in this matter since the end of the 19th century played scientific societies.

Key words: fortifications, scientific societies, protection of historical and cultural heritage.

Актуальність теми дослідження. Військово-історична спадщина, важливою частиною якої є фортифікаційні пам'ятки, потребує поглибленого дослідження, передусім з культурно-антропологічної точки зору. На цьому матеріалі можна плідно вивчати формування історичної культури, себто ставлення суспільства та держави до минувшини як до цінного символічного капіталу.

Стан наукової розробки проблеми. Фортифікаційні споруди як частина історико-культурної спадщини завжди привертала увагу дослідників. Цікавість до них була обумовлена становленням упродовж XIX ст. археології й історичного краєзнавства й розгортанням досліджень пам'яток матеріальної культури. У XIX ст. з'явилася низка розвідок істориків й археологів, присвячених укріпленням Києва (М. Берлінського, М. Максимовича, М. Закревського, В. Антоновича). Інтерес науковців до фортифікаційних споруд як важливих об'єктів для історико-археологічних досліджень не згасає досі. Приміром, киевознавча історіографія збагатилася монографією О. Сіткарьової «Київська фортеця XVIII-XIX ст.», опублікованою у 1997 р. Проте, на наш погляд, недостатньо дослідженим залишився той культурний контекст, в якому відбувалася функціональна трансформація міських укріплень – з суто оборонних споруд на історичні пам'ятки.

Виклад основного матеріалу. У др. пол. XVIII – на поч. XIX ст. у Східній Європі відбулися геополітичні зміни, які визначили долю фортифікаційної спадщини в Україні. Внаслідок російсько-турецьких воєн Російська імперія заволоділа Північним Причорномор'ям з Бессарабією, а поділи Польщі принесли їй Правобережну Україну. Укріплення, розташовані поза межами прикордонних регіонів, втратили оборонне значення, а тому виключалися з переліку військових об'єктів і руйнувалися. У XIX ст., фортеці, які утримувалися військовим відомством, залишалися лише у Північному Причорномор'ї й Києві. Знищення давніх укріплень, також, обумовлювалося запровадженням, починаючи з др. пол. XVIII ст., регулярного міського планування, що передбачало знесення застарілих фортифікаційних споруд, або їх перетворення на в'язниці, адміністративні установи, складські приміщення.

Першими зазнали руйнації укріплення Слобожанщини й Лівобережжя. «Історичний й топографічний опис Київського намісництва» 1787 р. фіксував – Козелець: «Город, обнесенный земляным валом, но по древности совсем развалившимся» [10, 202-203]. Хорол: «Городское укрепление – один земляной, но ныне совсем развалившийся вал» [10, 224]. Зanedбаний стан міських укріплень засвідчує й «Опис Новгород-Сіверського намісництва» 1779–1781 рр. Зокрема, м. Новгород-Сіверський: «Имеется крепость, кою окружающий земляной вал от древности в иных местах едва приметен; там же замок земляной, разоренный ныне причиною находящегося в нем селитренного заводу» [9, 1]. Показовою була доля укріплень у Чернігові. У 1799 р. фортецю було скасовано. На поч. XIX ст. її вали були зриті, а на їх місці прокладено бульвар. [3, 114].

На Поділлі яскравою пам'яткою фортифікаційної архітектури була фортеця у Кам'янці-Подільському. У 1812 р. її було скасовано. На місці частини укріплень облаштовано бульвар. Мурований замок став в'язницею. Рештки земляних укріплень були зайняті садибами місцевих мешканців. [11, 101-102].

Значний інтерес становить доля київських фортифікаційних споруд. Російська імператриця Катерина II у листі до барона Ф. М. Грімма навела цікавий опис Києва: «Дивне це місто: воно все складається з укріплень й з передмість, а самого міста я досі не можу відшукати» [8, 131]. Тож Київ наприкінці XVIII ст. був містом-фортецею. Це обумовлювалося тим, що Московська держава вважала його основним військовим плацдармом для експансії вбік Речі Посполитої й Османської імперії. Найдавнішою частиною оборонного комплексу була Старокиївська фортеця. Укріплення також існували на Подолі, де до початку XIX ст. зосереджувалася більша частина міського населення. Фортифікаційні споруди були важливим чинником просторового розвитку Києва. Російський уряд розглядав місто як потужну військову базу, що призводило до розбудови укріплень, але разом з тим, воно мало стати імпульсним, з регулярною забудовою й іншими атрибутами модерної європейської міської цивілізації. Особливо це стало актуальним у 30-ті рр. XIX ст., у зв'язку з наміром імператора Миколи I перетворити Київ на третю столицю Російської імперії [5, 398]. Отже, необхідно було узгодити розвиток великого міста з його обороноздатністю. У 1830 р. розпочалося будівництво Нової Печерської фортеці. Це призвело до суттєвої зміни у міській просторовій структурі – було освоєно територію уздовж р. Либідь, де з'явився новий район («Нова Забудова»), куди відселялося цивільне населення. У середині 1830-х рр., у зв'язку з переплануванням, було остаточно знесено вали Старокиївської фортеці й прокладено нову магістраль – Володимирську вулицю. Упродовж другої третини XIX ст. тут постали монументальні будівлі – Університет св. Володимира, «Присутственные места».

Тим часом, під впливом романтизму й західноєвропейської культури, місцеві дослідники старовини приділяли чимдалі більше уваги фортифікаційним старожитностям. Перший київський археолог-аматор К. Лохвицький, з великим зацікавленням ставився до давніх оборонних споруд. У 1832–1833 рр. він розкопав рештки Золотих воріт, згодом вивчав старожитності на Андріївській горі, де, як йому здалося, знайшов рештки воріт часів князювання Святослава Ігоровича. Його дослідження мали аматорський характер, а висновки нерідко бували необґрунтованими. Але його знахідки стимулювали цікавість науковців і громадськості до давніх фортифікаційних пам'яток [6, 37–38].

У 1895 р. Київське акцизне управління придбало земельну ділянку на Кудрявці і почало будувати на ній винну комору. Під час цих робіт був знесений старий вал. Київський археолог Т.В. Кибальчич опублікував повідомлення у місцевій пресі, в якому заявляв, що знищений вал був залишком міських укріплень, доби князювання Ярослава Мудрого [13, 22–25]. Він вважав, що це варварство завдало непоправної шкоди київській історичній спадщині. Публікація схвилювала наукову громадськість. У справу втрутилися Імператорська археологічна комісія і Московське археологічне товариство. З'явилося звинувачення київських вчених у недбалому ставленні до охорони цінних пам'яток.

Це змусило втрутитися професора Університету св. Володимира В.Б. Антоновича. Він довів, що зруйнований вал був частиною укріплень, побудованих у 30-х рр. XVIII ст. за розпорядженням фельдмаршала Б.К. Мініха [1, 52–70; 7, 1–5]. У дискусії щодо атрибуції знищеної пам'ятки взяли участь й інші київські краєзнавці. В.І. Щербина висловив низку припущень щодо походження цього об'єкту – це могли бути рештки замку київських католицьких єпископів або фортифікаційної споруди литовської доби [16, 56–58]. Отже, ця дискусія демонструє, що наприкінці XIX ст. фортифікаційні пам'ятки вважалися вартими ретельного науково-археологічного вивчення й збереження як цінної культурної спадщини.

Важливу роль у дослідженні, консервації та реставрації фортифікаційних пам'яток відіграли наукові товариства. На Півдні цим займалося Одеське товариство історії й старожитностей. Ним здійснено значний внесок в охорону й дослідження, переданої йому у 1896 р., Акерманської фортеці. Для огляду пам'ятки й організації її охорони був відряджений професор Новоросійського університету О.О. Кочубинський. Він знайшов фортецю у занедбаному стані і вжив низку заходів для її збереження. За сприяння поліції у місті мали бути поширені друковані оголошення про заборону випасати худобу на території фортеці, видобувати каміння з її стін й копати у ній землю. Важливе значення мало залучення до справи охорони фортеці місцевої інтелігенції. Акерманський нотаріус В.І. Штулькерц за згодою товариства взяв на себе виконання обов'язків завідувача фортеці [4, 6].

Взимку 1898–1899 рр. товариство отримало повідомлення про аварійний стан фортечних споруд. У зв'язку з цим, навесні 1899 р., до Акермана прибув військовий інженер, віце-президент товариства О.Л. Бертъе-Делагард. У звіті товариству, він висловив цікаві міркування щодо охорони, консервації й реставрації пам'яток оборонного зодчества. Ідеалом для нього було цілковите відновлення фортеці. Однак, на його думку, варто було обмежитися поточною консервацією пам'ятки. Крім того, дослідник звернув увагу на необхідність обладнання фортечних будівель для огляду їх відвідувачами [2, 76]. Під наглядом товариства у фортеці здійснювалися наукові археологічні розкопки. Було навіть висунуто пропозицію влаштувати в одній з веж музей старожитностей, знайдених у фортеці й на території міста [15, 77–90]. Консервація фортеці здійснювалася за принципами, сформульованими О. Л. Бертъе-Делагардом. Але, цих заходів виявилось недостатньо. Внаслідок розмивання водами Дністровського лиману майже зовсім зникли прибережні укріплення і під загрозою руйнування була найцінніша з археологічної точки зору частина фортеці – цитадель. Усе це було спричинено попереднім варварським ставленням до пам'ятки [15, 88].

Висновки. Таким чином, прийняття концепції «відкритого міста» на теренах України, що входили до складу Російської імперії, припало на др. пол. XVIII ст. Вона була обумовлена наростанням масштабності урбанізації, наслідком чого стало невпинне просторове розширення міст, які відтепер не були скуті укріпленнями. Тому наприкінці XVIII – у п. п. XIX ст. набрав обертів процес знищення міських фортифікаційних споруд. У XIX ст., під впливом ідеології романтизму, в європейській культурі утверджується уявлення про історичну цінність фортифікаційних пам'яток, особливо середньовічних. Міські фортифікаційні споруди, втративши свою первинну суто військову значущість, під кінець XIX ст. перетворилися на історичні пам'ятки, включені до культурного ландшафту, а їх дослідженням, консервацією і реставрацією стали опікуватися наукові товариства.

Література

1. Антонович В.Б. По вопросу об уничтожении Ярославова вала / В.Б. Антонович // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1896. – Кн. 10. – Отд. II. – С. 52–70.
2. Бертъе-Делагард А.Л. О состоянии Аккерманской крепости / А.Л. Бертъе-Делагард // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXII. – Одесса, 1900. – Протоколы. – С. 75–82.
3. Бондар О.М. Історична топографія Чернігова XIV–XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. М. Бондар. – Чернігів, 2017 – 313 с.

4. Донесение действительного члена А.А. Кочубинского // Протокол 298 заседания Одесского общества истории и древностей от 28 сентября 1896 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса: Экономическая типография и литография. – 1897. – Т. XX. – С. 5-8.
5. Из записок Н.Н. Муравьева-Карского // Русский архив. – 1894. – № 11. – С. 343–432.
6. Каргер М.К. Древний Киев / М. К. Каргер. – Т. 1. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 579 с.
7. Нові археологічні знаходи в Києві // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1896. – Т. IX. – Miscellanea. – С. 1–5.
8. Новооткрытые письма императрицы Екатерины Второй к барону Гримму. 1787–1796 годы // Русский архив. – 1878. – Кн. 3. – С. 131–240.
9. Опис Новгородсіверського намісництва (1779–1781). – К. : Всеукраїнська академія наук, – 1931. – 592 с.
10. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упоряд. Г. В. Болотова та ін.; Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1989. – 392 с.
11. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – 247 с.
12. Ситкарева О.В. Киевская крепость XVIII–XIX вв. / О.В. Ситкарева. – К. : Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997. – 199 с.
13. Уничтожение остатков Ярославова вала в Киеве // Киевская старина. – 1895. – № 10. – Документы, известия и заметки. – С. 22–25.
14. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К. : Университет. тип., 1851. – 697 с.
15. Штерн Э. Экскурсия в Аккерман / Э. Штерн // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXVI. – Одесса, 1906. – Протоколы. – С. 87–90.
16. Щербина В. Несколько слов о вале в Кудрявском (Обсерваторном) переулке // Киевская старина. – 1895. – № 11. – Документы, известия и заметки. – С. 56–58.

References

1. Antonovich, V. B. (1896). Po voprosu ob unichtozhenii Yaroslavova vala. *Chteniya v Istoricheskom obshchestve Nestora Letopistsa – Readings in the Historical Society of Nestor the Chronicler*, 10, 52–70. [in Russian].
2. Bertye-Delagard, A. L. (1900). O sostoyanii Akkermanskoj kreposti. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey – Notes of the Odessa Society of History and Antiquities*, 22, 75–82. [in Russian].
3. Bondar, O. M. *Istorychna topohrafiia Chernihova XIV–XVIII st.* [Historical topography of Chernigov in the 14th – 18th centuries] (*Candidate's thesis*). Chernihov. [in Ukrainian].
4. Report of a valid member A.A. Kochubinskogo // 298 Minutes of the meeting of the Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey ot 28 sentyabrya 1896 g. // Notes of the Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey. – Odessa : Ekonomicheskaya tipografiya i litografiya, 1897. T. XX. C. 5-8.
5. Muravyev-Karskiy, N. N. (1894). Iz zapisok N. N. Muravyeva-Karskogo. *Russkiy arkhiv – Russian Archive*, 11, 343–432. [in Russian].
6. Karger, M. K. (1958). *Drevniy Kiyev*. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR. [in Russian].
7. Novi arheologichni znakhody v Kyivi. (1896). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society*, 9, 1–5. [in Ukrainian].
8. Ekaterina Vtoraya. (1878). Novootkrytyye pisma imperatritsy Ekateriny Vtoroy k baronu Grimmu. 1787–1796 gody. *Russkiy arkhiv – Russian Archive*, 3, 131–240. [in Russian].
9. Fedorenko, P. (Ed.). (1931). *Opys Novhorodsiverskoho namisnystva (1779–1781)*. Kyiv: Vseukrainska akademiia nauk. [in Russian].
10. Sokhan, P. S. (Ed.). (1989). *Opysy Kyivskoho namisnystva 70–80-ky rokiv XVIII st.: Opysovo-statystychni dzherela*. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].
11. Setsinskiy, E. (1895). *Gorod Kamenets-Podolskiy. Istoricheskoye opisaniye*. Kiyev: Tip. S. V. Kulzhenko. [in Russian].
12. Sitkareva, O. V. (1997). *Kiyevskaya krepost XVIII–XIX vv.* Kiyev: Natsionalnyy Kiyev-Pecherskiy istoriko-kulturnyy zapovednik. [in Russian].
13. Bez avtora. (1895). Unichtozheniye ostatkov Yaroslavova vala v Kiyeve. *Kiyevskaya starina – Kiev antiquity*, 10, 22–25. [in Russian].
14. Shafonskiy, A. (1851). *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoye opisaniye*. Kiyev: Universitet. tip. [in Russian].
15. Shtern, E. (1906). Ekskursiya v Akkerman. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey – Notes of the Odessa Society of History and Antiquities*, 26, 87–90. [in Russian].
16. Shcherbina, V. (1895). Neskolko slov o vale v Kudryavskom (Observatornom) pereulke. *Kiyevskaya starina – Kiev antiquity*, 11, 56-58. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 19.05.2018 р.